

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Юрій Крамар (Луцьк)

Політика «зміцнення польської присутності» на Волині та її вплив на характер українсько-польських стосунків напередодні Другої світової війни

В основу формування національної політики Другої Речі Посполитої щодо українців, які проживали головним чином у східних воєводствах і становили близько 80 відсотків усієї людності, була покладена інкорпоративна концепція польських націонал-демократів. Останні, виходячи з тези, що українці є лише «етнічною масою», не спроможною ідентифікувати себе з приналежністю до певної нації, заперечували перспективу української державності та домагалися проведення політики національної асиміляції української меншини¹.

Згідно з цією концепцією українське населення розглядалося урядом як потенційний об'єкт асиміляції шляхом зміни національної структури Східної Галичини і Волині, а також відповідним чином спрямованої мовної, освітньої та конфесійної політики. Виходячи з цього, політика національної асиміляції передбачала швидку колонізацію українців, через те характер міжнаціональних стосунків на Волині у перші роки її перебування у складі Речі Посполитої визначала польсько-українська конфронтація.

Після травневого перевороту 1926 року і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського правлячі кола Польщі закликали до гнучкішої політики у національному питанні. Пропонований ними курс політики в укра-

¹ *Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski. — Warszawa, 1924. — S. 32.*

їнському питанні робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети — національної асиміляції української меншини². Він передбачав толерантнішу мовну й релігійну політику, допущення українців на окремі посади в органи державного управління, задоволення нагальних економічних потреб українського населення. На думку пілсудчиків, це дало б змогу прив'язати українців до платформи польської державності, сприяло б їх відверненню від боротьби за національне визволення.

Лібералізація польської політики в українському питанні стала причиною появи так званого «волинського експерименту», реалізатором якого у 1928–1938 рр. був воєвода Г. Юзевський. Стратегічна мета його «волинської політики» полягала в тому, щоб шляхом політичної асиміляції українського населення Волині добитися найтіснішої інтеграції цього регіону з усіма теренами Речі Посполитої. Для досягнення цієї мети програма Г. Юзевського передбачала цілий ряд заходів, реалізація яких привела б до радикальної зміни характеру польсько-українських взаємин на Волині. Їх суттю повинна була стати співпраця представників обох національностей в усіх галузях політичного, економічного, культурно-освітнього життя.

Зосередившись на вирішенні найбільш болючих економічних, суспільно-політичних, релігійних і освітніх проблем місцевого життя, воєводській адміністрації Г. Юзевського певною мірою вдалось послабити напруженість у польсько-українських стосунках, яка зберігалася з середини 20-х років. Однак у другій половині 30-х років політика польсько-українського зближення на Волині почала виявляти свою безперспективність. Помітнішими стають симптоми кризи «волинського експерименту». До цього спричинили, головним чином, зміни у внутрішній політиці польської держави після смерті Ю. Пілсудського. У національній політиці «санації» відбувся різкий поворот вправо. Зростання ролі військових у суспільно-політичному житті держави, пропаганда політичними організаціями пілсудчиків нових форм польського тоталітаризму спричинили популяризацію в Польщі націоналістичних ідей, посилювали ендецькі концепції розв'язання українського питання.

Важливим аспектом політичної діяльності Г. Юзевського в період 1935–1938 рр. були його взаємини з вищим військовим керівництвом. Предметом особливої уваги військових була національна політика, яка розглядалася ними, передусім, як проблема зовнішньої і внутрішньої безпеки держави. У середині 30-х рр. у зв'язку із зростанням воєнної загрози в Європі польські військові закликали уряд до більш жорсткого курсу щодо

² *Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // Dzieje Najnowsze. — 1972. — Z. 3. — S. 154.*

національних меншин. Саме міністерству військових справ були підпорядковані справи, пов'язані з проблемами національної політики.

З боку військових звучали голоси про необхідність усунення Г. Юзевського з посади воєводи та зміни курсу державної політики на Волині. В липні 1936 року командувач Округу Корпусу II в Любліні (якому у військовому відношенні підпорядковувалося Волинське воєводство. — *Ю.К.*) генерал М. Сморовінський надіслав до міністра справедливості В. Грабовського звіт про суспільно-політичну ситуацію у Волинському воєводстві. Генерал піддав різкій критиці діяльність Г. Юзевського на посаді воєводи. На його думку, наслідком дев'ятирічного «волинського експерименту» стало зменшення польської присутності на терені воєводства та перетворення Волині на «домен комунізму та войовничого українського націоналізму»³.

Різко негативну оцінку генерал давав економічній, культурно-освітній та конфесійній політиці воєводської адміністрації. На підставі викладених фактів командувач дійшов висновку про те, що політичний курс, який проводив волинський воєвода, був помилковим. Генерал вимагав від офіційних чиновників вжити «негайних і енергійних» заходів, аби виправити існуюче становище. Цілком зрозуміло, що під «енергійними заходами» військові розуміли відставку Г. Юзевського.

Наприкінці 1937 — на початку 1938 року керівництвом ОК II в Любліні було опрацьовано ще один документ, який називався «Характеристика терену Округу Корпусу II, з точки зору його безпеки». Він містив детальний аналіз суспільно-політичної ситуації на Волині і визначав основні напрями нової політики військових стосовно національних меншин. Програма була складена у формі 21 тези й охоплювала всі сфери суспільно-політичного життя українського населення Волині.

Власне, суть цієї «нової політики» визначалась у трьох вступних тезах. У першій з них йшлося про необхідність повної інтеграції Волині до складу Речі Посполитої. «Волинь, — вказувалось у документі, — є інтегральною частиною Речі Посполитої Польської і повинна з нею тісно об'єднатись як матеріально, так і духовно; будь-яка діяльність, що перешкоджатиме цьому об'єднанню, буде розглядатись як злочин проти держави»⁴. Не викликало сумніву, що дана теза адресувалась безпосередньо воєводі Г. Юзевському та його «українізаторській «політиці на Волині,

³ Wołyń — dokumenty CAW // Przegląd Wschodni. — 1997. — Т. 4. — З. 1. — S. 199.

⁴ Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich na kresach wschodnich w latach 1937–1939 // Dzieje Najnowsze, Rocznik XXIV. — 1992. — № 1–2. — S. 184.

яка, на думку військових, була не чим іншим, як зрадою польських державних інтересів на східних теренах Речі Посполитої.

Зміст наступних програмних тез цього документа (як-то: припинення українізації православної церкви, полонізація шкільництва, ліквідація всіх українських організацій на терені воєводства, надання землі виключно польським осадникам) однозначно дає підстави охарактеризувати його як програму полонізації Волині.

Слід підкреслити, що серед основних напрямів «нової політики» на терені східних воєводств Речі Посполитої особливе місце відводилося конфесійній політиці. Виступаючи 2 липня 1936 року на нараді вищого командного складу армії, міністр військових справ Т. Каспжицький заявив: «Польська держава, а отже, й військо повинні прагнути до підпорядкування віруючих окремих конфесій асиміляційним впливам польської культури ... а там, де це можливо, як, наприклад, по відношенню до слов'янських меншин, процес полонізації церковно-релігійного життя слід оточити якнайбільшою увагою»⁵.

Цією промовою керівника польського військового відомства на теренах східних воєводств Речі Посполитої була започаткована акція окатоличення (ревідикації) українського населення (в польських джерелах ця акція має назву «акція ревідикації» — навернення православних віруючих на католицький обряд. — *Ю.К.*). Метою цієї акції, яка проводилась за активної участі військових, проголошувалось «повернення до польськості всього, що було польським»⁶.

У першу чергу, мова йшла про повернення до «віри предків» тих груп населення, які з тих чи інших причин втратили свою польську національну свідомість і були нібито зукраїнізовані. За підрахунками військових, на Волині налічувалося близько 400 місцевостей, де мешкало 100–150 тис. «рутенізованих» поляків⁷. Це, головним чином, — нащадки давньої, так званої загородової шляхти, яка колись становила основну частину ополчення — посполитого рушення. Внаслідок певних обставин ця верства населення втратила свою польську свідомість, зазнала впливу православної чи греко-католицької церкви, зрівнялась в економічному відношенні з місцевим малоземельним селянством. «Ця людність, — зазначалось в одному з офіційних документів, — нині тримається православної віри,

⁵ *Stawecki P.* Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. — Warszawa, 1969. — S. 169.

⁶ *Papierzyńska-Turek M.* Miedzy tradycją a rzeczywistością: państwo wóbec prawosławia: 1918–1939. — Warszawa, 1989. — S. 261.

⁷ Archiwum Akt Nowych (*дали* — ААН). Komitet do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski, Sygn. 1, s. 8.

розмовляє руською мовою і навіть підлягає впливам українізаторських течій, однак зберігає почуття станової окремішності, важко асимілюється і зберігає свої шляхетські традиції»⁸. Завдання полягало в тому, аби реполонізувати «православних» поляків, повернути їм почуття приналежності до польського народу, його традицій та культури. Проте цілком зрозуміло, що під «православними поляками» польський уряд розумів, у першу чергу, українське населення Волині, яке слід було повернути до «віри предків», тобто полонізувати.

З метою координації руху загородової шляхти 25 лютого 1938 року у Варшаві було засновано Комітет у справах загородової шляхти на Сході Польщі. Головою комітету став перший віце-міністр військових справ, генерал Я. Глуховський. Це ще раз підтверджувало думку про те, що саме військові були ініціаторами руху загородової шляхти, мета якого полягала у зміцненні польської присутності на східних теренах Речі Посполитої. Слід зауважити, що на Волині цей рух з особливою інтенсивністю розгортається з травня 1938 року.

Другим напрямом ревідикаційної кампанії на «східних кресах» було насильницьке переведення православних українців на католицьку віру. Для реалізації цієї програми 11 грудня 1936 року в Любліні створюється Координаційний комітет на чолі з командувачем Округу Корпусу II генералом М. Сморовінським⁹. До складу комітету увійшли окрім військових, представники воєводських адміністрацій Люблінського і Волинського воєводств. Його рішення були обов'язковими до виконання органами державної влади і місцевого самоврядування.

Ревідикаційна акція розпочалась на Волині в другій половині 1937 року. В першу чергу вона торкнулася прикордонних повітів воєводства — Здолбунівського, Рівненського та Кременецького. Методи, які використовувались для переведення православних українців на католицьку віру, були найрізноманітнішими: від адміністративного тиску до відвертого залякування та погроз. Мешканці с. Біловежа Сарненського повіту в листі до митрополита Варшавського та Волинського Діонісія скаржилися: «Нас усіма способами змушують до того, аби ми відійшли від своєї віри... Акція проводиться в такий спосіб: спочатку до нас приїздять католицькі місіонери і на загальних зборах починають просити нас перейти на католицьку віру. Якщо бажаючих не виявляється, тоді самі записують нас, а коли прибуває римо-католицький ксьондз, ведуть до нього для складання присяги. А якщо хто не хоче йти, тоді до роботи приступають військові...»¹⁰

⁸ Idem.

⁹ *Stawecki P.* Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. — Warszawa, 1969. — S. 190.

¹⁰ AAN, MWR i OP, Sygn. 987, s. 455.

Нерідко траплялося й так, що спочатку складалися списки всіх мешканців села, прізвища котрих закінчувались на «ський» чи «вич», а далі погрозами або й силою змушували їх приймати католицьку віру. Для цього найчастіше використовувались військові частини так званого Корпусу охорони пограниччя (КОП), підрозділи якого розташовувались на кордоні з СРСР. «Католицька акція на терені парафії Козачки-Осники, — читаємо у звіті кременецького старости, — проводиться за активної підтримки КОПу. Селянам с. Осники забороняють працювати в городі, вимагаючи попереднього зголошення на стражниці — за 3 кілометри; й дня не проходить, щоб кого-небудь з православних не заарештували»¹¹.

Нерідко для того, щоб змусити православних зректися своєї віри, КОП застосовував методи морального й матеріального шантажу. Наприклад, видавалися розпорядження звільняти з роботи православних і не приймати їх доти, доки ті не перейдуть на римо-католицьку віру¹². Солтис с. Молотків, Кременецького повіту отримав запевнення місцевого командувача КОПу, що в разі прийняття католицької віри йому буде підвищено заробітну плату і пенсію. В протилежному випадку влада погрожує йому звільненням із займаної посади¹³.

У багатьох випадках селянам за зміну віри місцева влада обіцяла додатковий наділ землі під час парцеляції, звільнення від податків, надання грошової допомоги, ліквідацію боргів. Нерідко така агітація натрапляла на придатний ґрунт. Той, хто зголошувався перейти на римо-католицьку віру, аргументував свою позицію тим, що не хоче більше бути «кривджем українцем», а хоче стати поляком — людиною, котра має «більше прав». Так, частина православних українців, котрі перейшли на католицький обряд у с. Молотків Кременецького повіту твердила: «Досить нам вже бути селянами, тепер ми пани і не будемо купувати нашим бабам хусток на голови, а тільки берети»¹⁴.

Характерною рисою ревіндикаційного руху на Волині була його масовість. Нерідко здійснювалось переведення на римо-католицьку віру цілих сіл. Наприклад, у звіті керівника ревіндикаційної акції у Дубнівському повіті — капітана Вислоцького повідомлялось, що 4 травня 1938 року у с. Підлужжя, гміни Верба на римо-католицьку віру перейшло 52 особи¹⁵.

¹¹ Державний архів Волинської області (*дали* — ДАВО), ф. 46, оп. 9, спр. 2965, арк. 4зв.

¹² ААН, МWR і ОР, Sygn. 987, s. 455.

¹³ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7250, арк. 55.

¹⁴ Там само, арк. 55зв.

¹⁵ Lewandowski J. Materiały Ministerstwa Spraw Wojskowych o polityce narodowościowej wojska w latach trzydziestych // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Seria Historyczna. — 1963. — № 8. — S. 99.

Командувач полку КОП «Здолбунів» у своєму повідомленні від 18 липня 1938 року рапортував про 113 «ревіндікованих» на терені повіту осіб.

Однак особливо великого резонансу в усій країні набула справа на-сильницького переведення православних українців на римо-католицьку віру у с. Гриньки Крем'янецького повіту. 17 жовтня 1937 року в приміщенні сільської школи місцевий підрозділ КОПу влаштував імпрезу, на яку було запрошено й місцеву українську молодь Гриньок. Наступного дня вияви-лось, що під час свята за загадкових обставин невідомі здійснили наругу над портретами вищих керівників держави і прапором. Місцевий капрал КОПу відразу ж заарештував шістьох місцевих хлопців, звинувачених у здійсненні злочину.

Місцева влада і військові почали домагатись виселення з Гриньок цих шести осіб разом з їх родинами. Одночасно в селі поширювалися прово-каційні чутки про те, що в село прибуде каральна військова експедиція, яка здійснить масову пацифікацію. Після цього відбудеться виселення всіх підозрюваних у найменшій нелояльності щодо польської державності осіб¹⁶. До них у першу чергу відносили тих, хто передплачував українські видання, що виходили у Львові. Одному з таких передплатників селянину Аверкію Мельничуку місцевий солтис Йосип Мазур заявив: «Ми тих, хто читає українські часописи, вже виселяємо з села. А ти, синку, пильнуйся, бо ти передплачуєш «Дзвіночок» (Львівський український часопис для дітей. — *Ю.К.*), то й тебе можемо виселити!»¹⁷.

Одночасно в Гриньках велась активна агітація за масовий перехід прав-ославних українців на римо-католицький обряд, бо лише це, як заявляли представники місцевої адміністрації і військові, могло врятувати укра-їнське населення Гриньок від каральних експедицій, пацифікацій і висе-лення.

Ця агітація, а також постійний моральний терор, здійснюваний по відношенню до українського населення Гриньок, не залишилися без наслідків. 19 грудня 1937 року близько 400 місцевих православних ук-раїнців перейшли на римо-католицький обряд.

Події в с. Гриньки викликали рішучий протест з боку українських політичних угруповань. Посол у Сеймі від Галичини С. Баран 11 лютого 1937 р. звернувся із запитом до міністра внутрішніх справ Польщі¹⁸. У ньому він вимагав негайного припинення терору з боку КОПу щодо православного населення Гриньок і призначення урядового для розслі-дування цієї справи. Голова Української парламентської репрезентації

¹⁶ ЦДАЛ, ф. 344, оп. 1т., спр. 582, арк. 3.

¹⁷ Там само, арк. 4.

¹⁸ Там само, арк. 1–9.

Волині (УПР) посол С. Тимошенко 5 січня 1938 року виїхав до Гриньок, аби на місці вивчити всі обставини подій, що відбувалися в жовтні–грудні 1937 року. Однак місцеве командування КОПу відібрало в нього перепустку і заявило, аби він «негайно залишив с. Гриньки і ні з ким не зв'язувався, особливо з тими, хто 19 грудня 1937 р. перейшов на римо-католицьку віру».

10 січня 1938 р. УПР Волині виступила із заявою з приводу подій у Гриньках. В ній, між іншим, йшлося про те, що уряд мусить зробити все можливе, аби нормалізувати ситуацію у прикордонній смузі і заборонити втручання в релігійні справи органів, які до цього не уповноважені. «Сам факт приєднання кількох православних родин до католицької церкви, — йшлося у документі, — ще не дає гарантії, що наведені в такий спосіб особи будуть добрими громадянами і добрими католиками»¹⁹.

Акція в Гриньках була лише окремим фрагментом політики зміцнення польської присутності на «східних кресах», яку проводив уряд, починаючи з 1936 року. Посилення колонізаційного тиску у сфері міжконфесійних стосунків суперечило головним засадам «волинської політики» воєводи Г. Юзевського. Постає питання: чи не були події у Гриньках спланованою акцією військових, здійсненою з метою остаточної компрометації воєводи в очах уряду та Президента? Адже те, що Г. Юзевський відразу не висловив своєї позиції щодо подій у Гриньках і не засудив дій КОПу, військові розцінили як ознаку слабкості його позицій.

На воєводу посипались нові доноси у Варшаву. Лише після цього Г. Юзевський звернувся із скаргою до міністерства внутрішніх справ про зловживання КОПу у прикордонних повітах воєводства. Воєвода звинуватив військо у застосуванні терору щодо православного населення Волині. «Те, що діялося на Волині у 1938 р., — писав Г. Юзевський, — ставало нестерпним. Це був замах не тільки на православних, але й замах на Польщу»²⁰. Отже, воєвода відверто виступив проти того курсу національної політики, який проводив польський уряд на східних теренах Польщі, починаючи з другої половини 30-х рр. Цілком зрозуміло, що за цих умов відставка Г. Юзевського ставала лише питанням часу. В квітні 1938 р. воєвода був відкликаний з Волині, отримавши нове призначення в Лодзі. Новим волинським воєводою став О. Гауке-Новак.

Невдовзі після своєї відставки Г. Юзевським була опрацьована доповідна записка «**Про основні напрямки польської державної політики на Волині**», в якій колишній воєвода виклав своє бачення розвитку ситуації

¹⁹ ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 1, арк. 98.

²⁰ *Józewski H. Opowieść o istnieniu.* — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Rękopisów (*dalej* — BUW, DR), № акс. 3189, s. 74.

на терені воєводства на найближчу перспективу²¹. Велику стурбованість воєводи викликав сам факт втручання військових у справи міжнародних та міжконфесійних стосунків на Волині. На думку Г. Юзевського, політика зміцнення польської присутності на терені воєводства, яку реалізовували військові, в недалекому майбутньому могла обернутись непередбачуваними для держави наслідками. Терор по відношенню до православного населення, тенденція до повної полонізації українського шкільництва, звільнення української інтелігенції зі своїх посад — усі ці починання нової адміністрації Волині, на переконання Г. Юзевського, невдовзі призведуть до «вкрай небажаних і небезпечних» для поляків змін в укладі політичних стосунків на «східних кресах». «Позиція ненависті до всього українського, — писав він, — викликає з боку українців позицію ненависті до всього польського»²². Подальший драматичний розвиток подій польсько-української історії в роки Другої світової війни, на жаль, підтвердив правильність багатьох передбачень Г. Юзевського.

Після відставки Г. Юзевського нова волинська адміністрація на чолі з О. Гауке-Новаком своїм головним завданням проголосила «прискорення процесу полонізації воєводства»²³. Про це було заявлено в опрацьованій нею і затвердженій міністерством внутрішніх справ Польщі, новій «Програмі державної політики Польщі на Волині». Програма складалася з кількох розділів. Перший з них було присвячено проблемі православної церкви на Волині. В ньому, зокрема, зазначалося, що проблему православ'я не можна ідентифікувати з проблемою українського населення Волині. На думку авторів програми, серед православних були як національно свідомі українці, так і ті, національна свідомість яких ще не сформувалась. «Боротьба за душі несвідомого православного населення, — вказувалось у документі, — повинна бути піднята усім польським громадянством, і ця боротьба мусить скінчитися перемогою»²⁴.

Воєвода наголошував на необхідності прискорення процесу полонізації православної церкви на Волині. Для цього пропонувалось використовувати всі можливі засоби, зокрема, створення в містах осередків православних поляків, залучення несвідомої православної молоді до напіввійськових формувань, прискорення ліквідації православної семінарії в Кременці, запровадження в школах польських підручників з історії православної релігії, уніфікацію католицького та православного календарів.

²¹ Memoriał H. Józewskiego w sprawie kierunku polskiej polityki państwowej na Wołyniu. 1938 r. — BUW, DR, № ак. 1549, s. 1–30.

²² Там само, s. 22.

²³ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4634, арк. 6.

²⁴ Там само, спр. 4671, арк. 2.

Програма зміцнення польської присутності на Волині, до реалізації якої приступала нова адміністрація на чолі з воєводою О. Гауке-Новаком, стала логічним завершенням того курсу національної політики, який був започаткований військовими у 1936 році і проводився за неофіційної підтримки уряду. Ревіндикаційна кампанія 1938 року була одним із проявів політики «зміцнення польськості краю», яскраво засвідчивши наміри правлячих кіл Польщі денационалізувати українців. Посилення полонізаційного тиску в усіх сферах суспільно-політичного життя Волині наприкінці 30-х років призвело до різкого загострення українсько-польських відносин у регіоні, та вилилось у драматичні події у взаєминах між двома народами у період Другої світової війни.